

Т. В. Казакова, М. С. Чала

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Поетика неоднозначного в есеїстичному тексті (на прикладі есе Чеслава Мілоша «Про вигнання»)

Казакова Т. В., Чала М. С. Поетика неоднозначного в есеїстичному тексті (на прикладі есе Чеслава Мілоша «Про вигнання»). Досліджено есеїстичну поетику неоднозначного; виявлено складну (чотирискладну) структуру текстотвірного концепту есе Ч. Мілоша «Про вигнання» та досліджено її через призму інтертекстуальності. Проаналізовані художньо-семантичні перегуки циклу оповідань С. Беккета «Вигнанець», романів Ф. Ніцше «Так казав Заратустра» та М. Кундери «Нестерпна легкість буття» у єдиному публіцистичному полі вищезазначеного тексту.

Ключові слова: *концепт, інтертекстуальність, вигнання, відчуження, свобода, детермінація.*

Казакова Т. В., Чала М. С. Поэтика неоднозначного в эссеистическом тексте (на примере эссе Чеслава Милоша «Об изгнании»). Исследована эссеистическая поэтика неоднозначного; выявлена сложная (состоящая из четырех частей) структура текстообразующего концепта эссе Ч. Милоша «Об изгнании» и исследована через призму интертекстуальности. Проанализированы художественно-семантические переключки цикла рассказов С. Беккета «Изгнанник», романов Ф. Ницше «Так говорил Заратустра» и М. Кундери «Невыносимая легкость бытия» в едином публицистическом поле вышеуказанного текста.

Ключевые слова: *концепт, интертекстуальность, изгнание, отчуждение, свобода, детерминация.*

Kazakova T., Chala M. Poetics of ambiguous in a text of essay (on example of Czeslaw Milosz's essay «About Exile»). This article demonstrate an essayistical poetics of ambiguous. Was detected the complicated four-part structure of the main concept of C. Milosz's essay «About Exile» and it was analyzed in the context of intertextuality. In this aspect were studied sendings to S. Beckett's cycle of stories «The Exile» and novels «Thus Spoke Zarathustra» by F. Nietzsche and «The Unbearable Lightness of Being» by M. Kundera in one publicistic field of above-named text.

Key words: *concept, intertextuality, exile, estrangement, freedom, determination.*

Жанрова цінність есе полягає в репрезентації мисленнєвого процесу, у можливостях читацького приєднання до закритого внутрішнього феномену авторської свідомості, можливостях безпосереднього духовного спілкування між автором і адресатом. М. Шлемкевич вважав, що для жанру есе притаманні «зачатки нових кристалізацій Духа і дійсності, їх передбачення, вкладені в слово» [9:111]. Такій характеристиці цілком відповідає есеїстика Чеслава Мілоша, вивчення якої є особливо актуальним в контексті ювілею, що його світова спільнота відзначає в 2011 році: 30 червня виповнилося 100 років з дня народження поета та публіциста.

Лейтмотив творчості Ч. Мілоша – світ в оптиці вигнання, що не дивно з огляду на життєвий шлях письменника – вимушеного емігранта із соціалістичної Польщі. Найпоказовішим

гатовірно й неоднозначне осмислення вигнання через призму власної долі. Цінністю цього твору є не остаточні положення та висновки, а сам процес роздумів і рух емотивних станів, які слугують поштовхом для активізації міркувань читача на задану тему та розуміння неоднозначності й глибинності цього явища. Мета нашої статті – виявити парадигму смислів концепту «вигнання», принципів їх співвіднесення й систематизації та усвідомлення можливостей есеїстичної публіцистики у створенні різновекторної модусної системи.

Особливістю авторського осмислення концепту вигнання є створення Ч. Мілошем широкого художньо-публіцистичного поля, в межах якого співіснують різні, часом навіть протилежні погляди на проблему вигнанства. Для аргументації точок зору, які не збігаються з авторською, Ч. Мілош залучає різноманітні мистецькі твори, які звучать цілком рівноправно поруч з авторським голосом.

У досліджуваному есеї ми виявили такий образ-ідею вигнання, в якому можна виокремити чотири складники.

Складник перший: вигнання як універсальний образ людської долі. Вигнання є сталою

гнанню»,
© Казакова Т. В., Чала М. С., 2012
уювою як
супровідний текст до альбому «Вигнанці» чеського фотографа Йозефа Куделки. Російською мовою текст був перекладений і опублікований в журналі «Иностранная литература» лише в 1997 році. Есей являє собою пристрасне, ба-

характеристикою людського існування. Вигнання – це не тільки ознака людини XX ст. (біженця з небезпечної країни, депортованого, заробітчанина-іноземця, переселенця), а й людини історичної (так, США – держава, заснована вигнанцями; єврейський народ є одними з найбільш «досвідчених» вигнанців), біблійної, (усі ми – «вигнанці з Раю» [6]) й людини соціально-біологічної (кожна людина – вигнанець з материного лона, власного дитинства, юності, зрілості).

Складник другий: вигнання як порушення ритмічної системи координат, де віссю абсцис є ритмічна система доквілля, а віссю ординат є особистісні ритми людини. Будь-яке вигнання – примусове чи добровільне – є руйнуванням людини, бо воно порушує гармонію між біологічно-соціально-біографічними ритмами людини та ритмами історико-географічного доквілля, упорядкованими його історико-географічною сутністю. Коли людина витискається зі свого, старого, рутинно-ладового світу в світ чужий, новий і небезпечно-невідомий, виникає жахлива «аритмія», яка несе в собі руйнацію через відчуття тривоги, порожнечі й розлому між своїм минулим і чужим теперішнім.

Подолання цього відчуження має свій алгоритм, який Ч. Мілош визначив у трьох кроках: 1) утворення в чужому світі осередку свого власного простору, завдяки щоденному ритмічному повторюванню одного і того ж маршруту («Ресторан на розі, книжковий магазинчик, пральня, кафе слідували під час щоденних прогулянок одне за одним і навіювали <...> безтурботність» [6]); 2) встановлення в цьому освоєному просторі власних координат («на ново утверджувати свій власний Схід, Захід, Південь і Північ» [6]); 3) знаходження у своєму новому координованому просторі місця для свого «Вітебська чи Дубліна, зведеного у вищий ступінь» [6]. Здійснення цього алгоритму і приведе до того, що «усе втрачене, у всіх його живих подробицях знайдеться десь на вищому рівні» [6]. Але цей алгоритм доступний не кожному, тільки одиниці зможуть пройти усі його рівні, а більшості залишиться болючий маятник між пристосуванням до чужого нового і ностальгією за своїм старим, який штовхає людину до «межеумства», а то й до «недоумства», тобто до інтелектуального та творчого безпліддя.

Складник третій: вигнання як відчуження: втрата гармонійних зв'язків з оточуючим середовищем без зміни просторових координат. Вигнання як відчуження – екзистенційна проблема певної частини сучасних людей, які не можуть встановити контакт ні з часом («порожній і погибельний, він біжить до оманливої мети і замикається у коло безвихідної марно-

ти» [6]), ні з простором («безповітряне, одноманітне, без будь-яких ознак, справжня пустеля» [6]). Характеризуючи цей тип вигнання, Ч. Мілош апелює до драм С. Беккета. Але, з нашої точки зору, яскравіше й точніше навіть ніж у драмах психологію вигнання-відчуження зображено у малій прозі письменника.

Чотири оповідання: «Вигнанець», «Перше кохання», «Кінець», «Спілкування» – складають цикл, у якому діє спільний герой – людина, відчужена від соціального буття, відторгнута від усіх індивідуальних зв'язків настільки, що відчуває себе інопланетянином. Цей герой активно витискається з кожного середовища, в яке потрапляє. Він – вічний подорожній, який, тим не менш, за весь час жодного разу не полишає власного міста. Але ця відчуженість виникає не з вини героя, а через його надто тонку душевну організацію, яка фізично не витримує брутальності реального життя. І байдужість, а частіше навіть ворожість навколишнього середовища, кінець кінцем, перетворюють його на істоту, яка втратила здатність до любові, дружби, діяльності, але, незважаючи на це, зберегла складну душевну рефлексію.

Таке вигнання-відчуження є для людини поступовим духовним і фізичним згасанням. На таку повільну смерть суспільство прирікає духовно найтонших своїх представників. Якби суспільство було дещо іншим (толерантнішим, добрішим), воно б отримало митців, набагато витонченіших, бо ті, що відбулися, були не такими тендітними – бо вони знайшли в собі сили пристосуватися до цього часто грубого суспільства. Людство втрачає прояви чутливості, робить таких людей вигнанцями-ізгоями, які не витримують цього, і зрештою, знищує їх.

Складник четвертий: розкриває вигнання як конструктивну силу та розглядає його як розрив звичних детермінантних систем, як досвід внутрішньої свободи й самотності, як процес поглибленого самопізнання, як процес боротьби з внутрішньою слабкістю. Вигнання може стати проривом із сфери детермінованого у сферу свободи, яка є для людини серйозним випробуванням на можливість стати незалежною особистістю.

Досвід внутрішньої свободи (як можливість діяльності й поведінки в умовах відсутності зовнішнього цілепокладення, як здатність керувати своїм власним розвитком, як здійснення свідомого вибору, як самодетермінація свідомої особистості) і самотності (як розриву соціальних зв'язків, атомізації, комунікативної депривації, що руйнує одну з найголовніших потреб людини – бути залученим до чогось) по-різному впливає на різних людей. Тільки окремі – сильні – особистості можуть перемогти себе як детерміновану даність,

зробити прорив у сферу можливої свободи: «Вигнання знищує, але якщо ти не дав себе знищити, то будеш завдяки йому стократ сильнішим» [6].

Така трактовка концепту «вигнання» поглиблюється і утверджується Ч. Мілошем за допомогою інтертекстуального включення роману М. Кундери «Нестерпна легкість буття», який через пряму цитацію назви цілком входить у мисленнєвий простір есе, і філософських ідей Ф. Ніцше (які Ч. Мілош визначив як «прославлення свободи вершин, самотності та пустелі» [6]). Вищеназвані тексти створюють єдиний смисловий «рівнобедрений трикутник», основою якого є есе Ч. Мілоша, а рівними сторонами – роман М. Кундери та концепція Ф. Ніцше, яка, на наш погляд, найяскравіше висвітлена в його романі «Так казав Заратустра». У межах цього трикутника вступають у взаємодію публіцистичні роздуми Ч. Мілоша, філософські сентенції Ф. Ніцше, художні образи роману М. Кундери. Каталізатором цього процесу є концепт вигнання, актуалізований Ч. Мілошем. Саме цей концепт виконує функцію ліхтаря, який організує навколо себе і художній світ роману М. Кундери, і смислове ядро концепції Ф. Ніцше.

Через випробування вигнанням проходять усі герої роману М. Кундери, але найповніше цей психологічний процес зображений в образі головного героя – Томаша. Для нього це довгий поетапний шлях від людини, скутої різноманітними соціальними детермінаціями, до людини ніцшеанські вільної і гармонійно вписаної у Всесвіт. Його життя вкладається у формулу, запропоновану Ф. Ніцше: верблюд – лев – дитина [7:21].

Стадію верблюда – невибагливої й покірної робочої тварини – можна визначити категоричним імперативом «ти повинен!» [7:22], який людина чує з тих пір, коли лише тільки починає усвідомлювати себе. Спочатку Томаш жив, слухняно підпорядковуючись загальноприйнятим правилам: опанував професію лікаря, одружився, народив сина, шанував підстаркуватих батьків. Навіть після розлучення Томаш продовжував старанно виплачувати аліменти на дитину, намагався регулярно зустрічатися з сином. Але перешкодження колишньої дружини цим зустрічам вибили Томаша з наїждженої колії. Якщо йому перешкоджають, то він сам першим відмовляється не тільки від побачень, а й від сина взагалі. Не йому не дають бачитись із сином, а він сам не хоче його бачити. Це «не хочу!» стало його визволителем і принесло радість почуття гідності.

Цей бунт призвів і до розриву стосунків з батьками, тож в один момент Томаш став вільним від усіх родинних обов'язків. Це був перший крок до свободи, крок, який перетворив Томаша з верблюда на лева.

Стадія лева з його декларацією «я хочу!» – це етап виборювання собі свободи для подальшого власного творіння. Це той ступінь, коли людина говорить «ні» нав'язаному суспільством обов'язку і завойовує собі право на нові цінності. Якщо верблюд любить як «свята святих» звернуте до нього від суспільства «ти повинен» [7:22], то лев знаходить у цій верблужій святості, у священній традиції предків оману і свавілля. З цієї любові верблюда лев забирає собі свободу. Її Томаш утілює у свободі кохання, коли став сприймати його як процес сексуального пізнання все нових і нових жінок, з якими іноді навіть не був добре знайомий. Ні одруження з Терезою (яка стала для нього водночас і дружиною, і дитиною, і матір'ю), ні її величезні страждання через його «донжуанство» не змогли припинити цю левову насолоду свободою.

Але цей етап не останній у розвитку людини. Далі слідує *стадія дитини* – «невинності», «забуття», «гри створення», «першого руху», святого «так» «своєї волі» [7:22]. Шлях від лева до дитини визначається пологами, які супроводжують великі «болі породіллі» [7:68]. Цими своєрідними пологами було кожне наступне вигнання, яке водночас ставало народженням нового Томаша. Таких основних вигнань-народжень у Томаша було чотири: еміграція, поступове витискання з професії, вигнання з табору революціонерів, вигнання з міської цивілізації.

Вигнання Томаша з батьківщини було зумовлене наполяганням дружини покинути Прагу, куди щойно була введена російська армія. Для Томаша це було переміщення в інший світ равлика зі своїм будиночком: тією ж самою роботою, тими ж жінками (дружиною і коханкою, яка також емігрувала до Швейцарії). Тим не менш, еміграція була для Томаша початком нового життя після сорока років, новим народженням, яке мобілізувало всі його професійні можливості. Але по-справжньому еміграцію він відчув тільки тоді, коли його покинула дружина, яка повернулася до Праги: від'їзд Терези зруйнував його комфортний маленький світ, що спочатку подарувало йому відчуття свободи і легкості буття, а потім викликало нестерпне співчуття Терезі і пекучу ностальгію за нею.

Батьківщина зустріла колишнього емігранта непривітно. У Празі Томаш зазнав сильного вигнання за еміграцію: його поступово витиснули з професії, і він перетворився на мийника вікон. Головним надбанням цього вигнання для особистості Томаша стало відчуття ширшості людської соціальності за будь-яку професію. Колишнє медичне світило Томаш більшою мірою відчув себе особистістю й громадянином, коли мив вікна, бо страждав разом з батьківщиною.

Відчувши на собі політичні негаразди, Томаш звернувся до опозиційної революційної боротьби. Але така діяльність нівелює особистість, не залишає їй ніякої свободи. А волелюбний лев, яким на той час був Томаш, ні за яких обставин вже не міг стати верблюдом. Ось чому революційне середовище витискає з себе Томаша, як напередодні це зробило соціалістичне суспільство. Після цих двох вигнань – і з професії, і з політики – місто загалом стало для Томаша чужим: воно гнало його зі своїх надр у зовсім інше середовище – село.

У селі Томашеві вперше відкрилося почуття щастя. Саме тут відбулося «народження» нового Томаша. Село стало для нього одкровенням, тим новим початком, від якого можна вести новий відлік у житті. Томаш залишив у місті всі ті детермінаційні системи, які впливали на нього протягом життя: остаточно порвав з професією, більше не залучався до якоїсь спільноти, його більше не хвилювала боротьба на верхніх щаблях влади. Ніби вчора народжений, він, як Адам у власній історії, збудував новий світ та тільки почав давати назви речам.

Томаш звільнився практично від усього, що поєднувало його з довкіллям. Смерть улюбленої собаки від раку засвідчила розрив ще однієї нитки, яка зв'язувала його з дійсністю. З одного боку, ця подія ще більше зміцнила союз Томаша і Терези, але з іншого – показала їм можливий кінець і їхнього власного життя. Картина такого поступового вмирання від старості й хвороб була нестерпною для Томаша. Він вже не міг, як верблюд, покійно чекати свого кінця, але в той же час у ньому не піднімалася і левова хвиля опору. По-дитячому, він хотів просто зробити все сам, вирватися з-під контролю вищих сил – Бога, Долі, Випадковості, таких собі «дорослих», які виконують роль

розпорядників долі, – та витворити своє власне майбутнє. Він розумів, що не може піти, залишивши Терезу саму, але й продовжувати жити, як завжди, був уже не в змозі. Саме тоді, вірогідно (М. Кундера це не описує, але залишає простір для такої трактовки), Томаш вирішив, що вони з дружиною мають піти удвох, «померти в один день», що, за фольклорною казковою традицією, є найвищою мірою життєвого щастя. Смерть в автокатастрофі, яка цілком ймовірно була спровокована самим водієм, виглядає загалом логічним завершенням шляху героя до абсолютної свободи. Звільнившись від усіх зовнішніх детермінацій, Томашеві залишилося позбутися лише одного, що його обмежувало, – власного тіла, і він, не вагаючись, зробив цей найважчий крок.

Доля Томаша – яскрава демонстрація того, як сильна особистість здатна змінити на свою користь примусове вигнання – здавалося б, цілком деструктивне явище. Герою М. Кундери вдалося не тільки не зламатися під тиском суспільства, а, навпаки – прийняти це вигнання та віднайти в ньому для себе щастя.

Томаш – кардинально інший тип особистості, ніж герой С. Беккета. Але в площині мілошевого есеїстичного простору дві концепції, що їх виразниками виступають ці персонажі, не протиставляються і не порівнюються між собою. Незважаючи на те, що беккетівський герой – людина слабка, не здатна сама протистояти ворожому соціумові, це не робить її меншовартіснішою, ніж Томаш. Соціофоб і відлюдник, герой Беккета стає таким через суспільну нетолерантність. Томаш виявився міцнішим, холонокровнішим і зміг по-своєму вирішити проблему вигнання.

Отже, есе Ч. Мілоша «Про вигнання» породжує можливість діалогічного осмислення концепту вигнання. Польський поет і публіцист вирішує проблему вигнання разом з письменниками, філософами, композиторами, художниками, включаючи їх голоси за допомогою алюзій та ремінісценцій на їх твори.

У такий спосіб виникає діалогічний простір рівноправних учасників дискусії, своєрідним модератором якої виступає Ч. Мілош. Тим самим він продемонстрував неможливість односторонньої оцінки цього явища, бо кожна теза знайшла свого виразника і прибічника.

Література

1. Беккет С. Изгнанник / Сэмюэль Беккет. — М. : Известия, 1989. — 120 с.
2. Британишский В. Родимое и вселенское в творчестве Чеслава Милоша: Усадьба — Город — Край — Универсум / Владимир Британишский // Литературное обозрение. — 1999. — № 3. — С. 15—25.
3. Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості / Володимир Здоровега. — Львів : Львівська обл. держ. друкарня, 2000. — 268 с.

4. Кузнецов П. Эмиграция, изгнание, Кундера и Достоевский / Павел Кузнецов // Журнальный зал [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/zvezda/2002/4/kuz.html>.
5. Кундера М. Невыносимая легкость бытия / Милан Кундера; пер. с чеш. Нина Шульгина. — Спб. : Амфора, 2000. — 351 с.
6. Милош Ч. Об изгнании / Чеслав Милош // Журнальный зал [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/inostran/1997/10/milosz.html>.
7. Ницше Ф. Как говорил Заратустра / Фридрих Ницше; пер. с нем. Владимир Рынкевич. — М. : Интербук, 1990. — 301 с.
8. Чеслав Милош: мир после изгнания / Чеслав Милош // Вестник Европы. — 2005. — № 16. — С. 3—5.
9. Шлемкевич М. Новочасна потуга (ідеї до філософії публіцистики) / Микола Шлемкевич // Верхи життя і творчості. — Нью-Йорк; Торонто. — Т. 5. — С. 111—112.
10. Koiakowski L. Pochwaia wygnania / Leszek Koiakowski // Dekada literacka [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://dekadaliteracka.pl/index.php?id=1804>.
11. Venclova T. W poszukiwaniu raju na ziemi / Tomas Venclova // Tygodnik Powszechny [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://tygodnik.onet.pl/33,0,58512,2,artykul.html>.